

УДК 342.3

doi.org/10.30970/jcl.4.2021.5

Віталій Ковальчук

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового Інституту права,
психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»
Львів, Україна
kovalchuk1903@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7523-2098>

КОНСТИТУЦІЙНА, ГРОМАДЯНСЬКА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ В УКРАЇНІ

CONSTITUTIONAL, CIVIL AND NATIONAL IDENTITY THROUGH THE PRISM OF THE FORMATION OF A POLITICAL NATION IN UKRAINE

Vitalii Kovalchuk

Dr.hab., professor, head of the CIL Department at Lviv Polytechnic, member of the Scientific Advisory Board of the Constitutional Court of Ukraine, Lviv, Ukraine

Abstract | The article deals with the complex problems of forming a political nation in the conditions of democratic transformation in Ukraine. The subject of the scientific research is the doctrine of constitutional patriotism and citizenship and their influence on the assertion of the national identity of Ukrainians. It shows the close connection between the values and principles of modern constitutionalism and the constitutional tradition and continuity.

The author believes that the Constitution of Ukraine should become a political and legal document consolidating the Ukrainian people (nation). This requires an active civil position both in the process of adopting the Constitution and at the stage of its implementation. Not only must the Ukrainian people be a consumer, but also a guardian of constituent acts of the people. The common position of the citizens of Ukraine and a single body of constitutional jurisdiction may provide the constitutional order in the state.

However, achieving this goal requires a high level of identity of citizens of all nationalities, which constitute the people (nation) common to all the state. A political nation cannot be formed solely on the universal idea of constitutionalism and civil rights. It must be based on the culture and traditions of the people, who create its mentality and preserve historical memory, language, and history, which are simply irreplaceable during its formation. Only the combination of the "spirit of the people" and universal values of constitutionalism is the key to the creation of a modern national constitutional state.

A modern national constitutional state is a harmonious combination of the established tradition and culture of a dominant ethnic nation and the right to self-expression of all ethnic groups living within that state as

its citizens. The role of the cultural factor is extremely important for a political nation. The stronger the sense of cultural unity is, the stronger and deeper the awareness of identity within the nation is, and conversely, the weakness of the unifying cultural element or its absence leads to the weakness of the nation and its decline. Respectful attitude to the historical heritage, language, religion of the titular nation on the part of other national groups is a prerequisite for the formation of a political nation.

Attention is drawn to the fact that the issue of national and constitutional (civic) identity acquires special significance in the conditions of the war in the East of Ukraine. The occupied territories of Donbass may become a political problem for Ukraine even after the removal of Russian troops and their satellites from the region. The creation of regional or even quasi-national identity in unrecognized republics, the so-called "DPR" and "LPR", could be a continuation of Russia's presence in Ukraine. Therefore, the return of the territories and most importantly the people of Donbass to the sphere of political, legal, cultural, and humanitarian space of Ukraine requires the search for those points of contact that could become the basis of the identity of the newest political nation.

Strengthening statehood and ensuring unity is not possible without creating a basis for this unity in the form of a system of basic values that are important for every member of society. To become important, not only must the values be learned on a theoretical level, but they also must be transformed into the citizens guiding principles in their daily lives. And the latter is the result of civic education, national and patriotic upbringing. In the context of civil confrontation caused by Russia's armed aggression, the humanitarian component is more important than ever, while it involves increasing demand for the values of civilized society and understanding that the path to implementation of these values, as well as reconciliation, is laid through education and upbringing.

The article draws attention to the need to adopt a separate law on the principles of state policy of establishing civic identity and national patriotic education. This law will regulate the issues of national and patriotic education, improve and implement a comprehensive national policy, which acquires the character of systematic and purposeful activity of public authorities and local governments, educational institutions, civil society institutions for the formation of Ukrainian civic identity, high national identity, patriotic consciousness, a sense of devotion to the Ukrainian state.

The author believes that the formation of civic identity in Ukraine is as important in times of war as the issue of sovereignty and security of the state. As it appears, it has to be resolved at the levels of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine, as well as the National Security and Defense Council of Ukraine. The main tasks of the state policy of establishing civic identity in Ukraine should be the following: ensuring the effective implementation of constitutional human rights, promoting the values of constitutionalism; formation of an active civic position, affirmation of the national identity of citizens based on spiritual values of the Ukrainian people and national identity; formation of readiness to protect national interests, state independence and territorial integrity of Ukraine; the active practice of civil society institutions in the field of national and patriotic, and military and patriotic education.

Keywords: constitutional identity, civic identity, national identity, constitutional patriotism, national-patriotic education, civic education, national dignity.

Анотація | У статті проведено комплексний аналіз проблеми формування політичної нації в умовах демократичної трансформації в Україні. Предметом наукового дослідження стали доктрини конституційного патріотизму та громадянства, їх вплив на утвердження національної ідентичності українців. Вказано на тісний зв'язок між цінностями та принципами сучасного конституціоналізму і конституційною традицією та континуїтетом.

Автор вважає, що Конституція України може і повинна стати тим політико – правовим документом, що консолідує український народ (націю). Для цього необхідна активна громадянська позиція як в процесі прийняття Конституції, так і на етапі її реалізації. Український народ повинен бути не лише споживачем, але й охоронцем установчого акту народу. Спільна позиція громадян України з єдиним органом конституційної юрисдикції може забезпечити конституційний правопорядок в державі.

Разом з тим реалізація цієї мети вимагає високого рівня ідентичності громадян всіх національностей, які складають народ (націю) спільної для всіх держави. Політична нація не може формуватися виключно на універсальній ідеї конституціоналізму та громадянських прав. В її основі повинні лежати

культура та традиції народу, які творять його ментальність і зберігають історичну пам'ять, мова та історія, які просто незамінні в період її формування. Лише поєднання «духу народу» та універсальних цінностей конституціоналізму є запорукою творення сучасної національної конституційної держави.

Сучасна національна конституційна держава – це гармонійне поєднання усталеної традиції та культури етнічної нації, яка є домінуючою, та права на самовираження всіх етнічних груп, які проживають в межах цієї держави в якості її громадян. Роль культурного фактору для політичної нації надзвичайно вагома. Чим сильніше почуття культурної єдності, тим сильніше і глибше усвідомлення ідентичності всередині нації, і з точністю навпаки – слабкість об'єднуючого культурного елемента чи його відсутність призводять до слабкості нації та її занепаду. Шанобливе ставлення до історичної спадщини, мови, релігії титульної нації з боку інших національних груп є неодмінною умовою формування політичної нації.

Звертається увага на те, що в умовах війни на Сході України питання національної та конституційної (громадянської) ідентичності набуває особливого значення. Окуповані території Донбасу можуть стати політичною проблемою для України навіть після усунення російських військ та їх сателітів з регіону. Створення регіональної або навіть і квазінаціональної ідентичності в невизнаних республіках, так званих «ДНР» та «ЛНР», може стати продовженням російської присутності в Україні. Тому повернення територій, а головне людей Донбасу в сферу політико-правового та культурно-гуманітарного простору України вимагає пошуку тих точок дотику, які могли б стати основою ідентичності новітньої політичної нації.

Зміцнення державності та забезпечення єдності неможливе без створення підґрунтя для цієї єдності у вигляді системи базових цінностей, важливих для кожного члена суспільства. Щоб стати важливими, цінності мають бути не лише засвоєними на теоретичному рівні, а ще й трансформуватись у принципи, якими громадяни керуються у повсякденному житті. А це вже результат громадянської освіти та національно-патріотичного виховання. Тобто в умовах громадянського протистояння, зумовленого збройною агресією Росії, як ніколи важливою є гуманітарна складова, яка передбачає зростання запиту на формування цінностей цивілізованого суспільства і розуміння того, що шлях до впровадження цих цінностей, як і до примирення, пролягає через освіту і виховання.

У статті звертається увага на необхідності прийняття окремого закону про засади державної політики утвердження громадянської ідентичності та національно-патріотичного виховання. Цей закон дозволить врегулювати питання національно-патріотичного виховання, удосконалити та впровадити цілісну загальнодержавну політику, яка набуває характеру системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, закладів освіти, інститутів громадянського суспільства для формування у населення України української громадянської ідентичності, високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості Українській державі.

Автор вважає, що формування громадянської ідентичності в Україні є так само, як і питання суверенітету та безпеки держави, одним з пріоритетних в умовах війни. Ситуація вимагає того, щоб воно вирішувалося як на рівні Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, так і Ради національної безпеки та оборони України. Основними завданнями державної політики утвердження громадянської ідентичності в Україні повинні стати: забезпечення ефективної реалізації конституційних прав людини, пропагування цінностей конституціоналізму; формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовних цінностей Українського народу, національної самобутності; формування готовності до захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України; активна діяльність інститутів громадянського суспільства у сфері національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання.

Ключові слова: конституційна ідентичність, громадянська ідентичність, національна ідентичність, конституційний патріотизм, національно-патріотичне виховання, громадянська освіта, національна гідність.

Постановка проблеми. Серед ключових завдань сучасного українського державотворення є пошук оптимальної моделі правової ідеології, яка б могла стати об'єднуючим фактором творення української політичної нації. В науці конституційного права, як і в соціології та політології, науках,

предметом дослідження яких є суспільство та державна влада, як правило, політична (територіальна) нація ототожнюється з поняттям «народ» – громадянами усіх національностей. Саме таке формулювання застосовується в Преамбулі Конституції України: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, ...на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення..., приймає цю Конституцію...». При цьому авторитетні в науковому світі вчені-суспільствознавці наголошують на тому, що лише там, де нова держава сформована навколо панівної етнічної групи, існують найкращі шанси для створення територіальної нації й політичної спільноти¹.

Незважаючи на те, що відповідно до статті 15 Конституції України одним з принципів конституційного ладу держави є ідеологічна багатоманітність, необхідність в такій загальнодержавній ідеології ідентичності є очевидною. Інша річ, що система цінностей, на яких вона буде сформована, має об'єднати якомога ширше коло людей, які ідентифікують себе як українці за народженням чи походженням та громадяни України за правовим статусом. Формування української політичної нації є передумовою творення сучасної національної конституційної держави, яка повинна бути ефективною в усіх сферах суспільного життя, включаючи гуманітарну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конституційної та громадянської ідентичності неодноразово ставало предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-правознавців. На особливу увагу заслуговують праці: А. Аарнію, І. Барціца, Ю. Габермаса, О. Грищук, Н. Ісаєвої, І. В. Колісника, І. Панчук, О. Парути, Є. Рєзнікова, Б. Стецюка, М. Савчина, М. Цимбалюка, А. Шайо. Не обійшло увагою вчених й питання національної ідентичності, яке висвітлено достатньо повно в суспільно-гуманітарній літературі. Класичними з цієї тематики можна вважати праці М. Вебера, Е. Гелнера, М. Гроха, Р. Дарендорфа, Б. Кістяківського, В. Старосольського, Д. Міллера, П. Манчіні, Е. Д. Сміта, С. Хантінгтона, К. Хюбнера, Ф. Фукуями, Р. Шпорлюка.

Мета дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати питання ідентичності в умовах демократичної та конституційної трансформації в Україні. Дослідити зв'язок між конституційною (громадянською) та національною ідентичністю, конституційним та національним патріотизмом, вказати на їх роль в процесі формування сучасної політичної нації з урахуванням ситуації, яка зумовлена військовим збройним конфліктом, в якому Українська держава перебуває впродовж семи років.

Виклад основного матеріалу. Процес конституційних перетворень, що був зумовлений поваленням комуністичних режимів в країнах Центральної та Східної Європи, республіках пострадянського простору, зокрема, в Україні, суттєво вплинув не лише на зміну організації та функціонування політичних інститутів, але й трансформацію світоглядних цінностей як окремого індивіда, так і суспільства загалом. Транзит від авторитаризму до демократії безпосередньо пов'язаний з кризою національної ідентичності, проявами якої є: ідеологічна аморфність, необтяженість соціальною та історичною відповідальністю, відчуття скривдженості, нетерпимість та ксенофобія.

Поява на політичній карті світу нових суверенних національних держав викликала гостру необхідність пошуку ідентичності та правової ідеології, яка могла б об'єднати поліетнічну країну в сучасну політичну націю. У зв'язку із цим були запропоновані різноманітні моделі пошуку консенсусу, зокрема доктрина конституційного патріотизму та громадянства.

Конституційний патріотизм як осмислене поняття вперше з'явилось у післявоєнній Німеччині – країні, яка була поділена на окупаційні зони, а згодом на дві ворожі одна одній держави, яка сформувала фундаментальну державно-правову теорію, але не могла у той час нею скористатися. Основоположниками цієї доктрини вважаються відомі німецькі вчені Ю. Габермас, К. Ясперс, Д. Штернбергер. На думку Яна-Вернера Мюллера, доктрина конституційного патріотизму народилася як рефлексія на наслідки нацизму в Німеччині та необхідність перенесення колективної відповідальності німців за злочини нацизму і забезпечення єдності². Тому вона служить інтелектуальною пересторогою щодо небезпеки приходу до влади авторитарних та популістських партій.

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. Пер. з англ. П. Таращука. К.: Основи, 1994. С. 123.

² Mueller Jan – Werner Constitutional Patriotism, Princeton University Press. 2007. URL: <https://muse.jhu.edu/book/30148>

Доктрина конституційного патріотизму, яка за своєю суттю має наднаціональний характер, робить акцент на конституційній ідентичності. Складовими елементами останньої, як зазначає М. Савчин, є: національна конституційна культура і доктрина; правовий стиль ухвалення юридичних рішень; система судового конституційного контролю; інституційний дизайн: горизонтальний і вертикальний поділ влади; вибори і контроль над владою³. З точки зору ліберально-демократичної теорії конституційна ідентичність стає дієвим механізмом об'єднання народу – громадян всіх національностей навколо системи універсальних цінностей та принципів: гідності та свободи людини; верховенства права; народного суверенітету та прав меншості; політичного та ідеологічного плюралізму; незалежності судової влади та легітимності публічної влади загалом.

В умовах демократичної трансформації Конституція України як установчий акт українського народу може і повинна стати тим політико-правовим документом, що консолідує націю. Прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 року Конституції України стало опосередкованим волевиявленням народу, який одноразово делегував парламенту своє установче право затвердити цей основоположний акт від його імені. Саме таку правову позицію сформував Конституційний Суд України в цілій низці своїх рішень. Першими таким рішеннями Конституційного Суду, які фактично заклали основи національної доктрини установчої влади, було рішення Суду від 11 липня та 3 жовтня 1997 року⁴.

Інша річ – наскільки активним та свідомим учасником цього процесу конституювання був народ України. Конституцію України впродовж двадцяти п'яти років намагалися змінити майже п'ятдесят разів. Вона зазнала значних змін. Загалом їх можна поділити на такі, що спричинили зміну форми правління (зокрема, це зміни до Конституції 2004 р., внаслідок яких замість президентсько-парламентської була встановлена парламентсько-президентська форма) та такі, які стосувались лише конкретних юридичних положень, не змінюючи моделі організації держави. Як в першому, так і в другому випадку зміни до Конституції ініціювала правляча політична партія, яку уособлював в собі Президент України. Громадяни водночас залишалися пасивними учасниками цього процесу, хоча формально їх представники і залучалися до роботи консультативно-дорадчих органів щодо розробки подальших змін до Конституції при Президенті України: Національної конституційної ради, Конституційної асамблеї, Конституційної комісії та Комісію з питань правової реформи.

Свідченням формальної участі громадян в процесі внесення змін до Конституції України є те, що з текстом установчого акту народу згідно із соціологічним опитуванням про ставлення українців до Конституції, яке було проведено в червні 2019 року Центром політико-правових реформ, була ознайомлена лише половина респондентів. Зважаючи на результати цього опитування, Конституцію ніколи не читали – 46,6% громадян України, а ще 9,6% читали про Конституцію в засобах масової інформації. На запитання, з якою метою вони читали текст Основного закону, 50,9 відсотків відповіли – щоб дізнатися свої права, 22,4% – щоб перевірити, чи діють органи державної влади відповідно до Конституції, 17,6% – знати якою буде політична система, 31,7% – тому, що треба для навчання або роботи. Єдиним носієм суверенітету та джерелом влади в Україні згідно з Конституцією назвали народ – 46,4% українців, 34,3% назвали Президента України, Верховну Раду – 9%, не змогли відповісти – 8,1%, натомість 2,2% назвали Вищу силу (Бог)⁵.

Активна громадянська позиція як прояв усвідомленої колективної волі в процесі прийняття чи внесення змін до конституції важлива щонайменше з трьох причин, які безпосередньо зв'язані між собою: по-перше, сприяє формуванню єдиної політичної нації; по-друге, запобігає про-

³ Савчин М. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. С. 28.

⁴ Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001 / відпов. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. К.: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1. С. 30-33; С. 39-43.

⁵ Як за чотири роки українці змінили ставлення до Конституції? – експерти презентують соціопитування. URL: <https://rpr.org.ua/announcements/yak-za-chotyry-roky-ukrajintsi-zminyly-stavlennya-do-konstytutsiji-eksperty-prezentuyut-sotsopytuvannya/>

явам авторитаризму та популізму в конституційному процесі, по-третє, текст конституції найбільш повно відображає інтереси та потреби саме активної частини суспільства. Водночас активна громадянська позиція лише на етапі її прийняття чи затвердження ще не є запорукою того, що цінності та принципи, закладені у ній, стануть об'єднуючим фактором творення політичної нації.

Для того щоб конституція стала дієвим механізмом забезпечення прав і свобод людини, громадянська активність повинна проявлятися і в процесі її реалізації. Адже саме на стадії практичного втілення цього основоположного акту відбуваються найбільші порушення його принципів та норм як з боку органів державної влади, так і звичайних громадян. Про це свідчать результати соціологічного опитування щодо реалізації основних принципів Конституції України і конституційних прав громадян, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 11 по 16 червня 2021 року⁶. Відповідно до результатів цього опитування дотримання таких конституційних прав та принципів як: право на свободу пересування, на життя, на свободу слова, думки, совісті і релігії, на свободу виявлення поглядів, на свободу мирних зборів і свободу асоціації з іншими, на освіту, на гарантію прав і свобод без дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин, право на захист дітей та підлітків, недопустимість катувань та перебування людини в рабстві оцінюється в діапазоні від 3,5 до 3,7 бала за 5- бальною шкалою. Ще гірша ситуація з дотриманням права на справедливий, відкритий і незалежний суд, презумпції невинуватості у кримінальному праві, права на соціальну та медичну допомогу, на соціальне забезпечення, на працю та справедливу винагороду (дотримання цих прав і принципів оцінюється в діапазоні від 2,6 до 2,9 бала).

Лише колективна воля всього суспільства (чи його більшості) в якості охоронця конституції та конституційних цінностей спільно з органами конституційної юрисдикції здатна забезпечити конституційний правопорядок. Реалізація цієї мети вимагає високого рівня ідентичності громадян всіх національностей, які складають народ (націю) спільної для всіх держави. Саме нація, як зазначив Володимир Старосольський в своїй праці «Теорія нації», є тією активною політичною спільнотою, яка спрямовує свої зусилля на опанування державою. Воля до політичного самовизначення – головний показник існування нації. Політичної нації – це воля, переконання, енергія та національна правосвідомість⁷. Політичну націю творять не лише цінності, які, без сумніву, є важливими, але й спільні цілі, які часто бувають пріоритетними, це – суверенітет держави, конституційний правопорядок, національна безпека.

Політична нація не може формуватися виключно на універсальній ідеї конституціоналізму та громадянських прав. В її основі повинні лежати культура та традиції народу, які творять його ментальність і зберігають історичну пам'ять, мова та історія, які незамінні в період її формування⁸. Лише поєднання «духу народу» та універсальних цінностей конституціоналізму є запорукою творення сучасної національної конституційної держави. Універсальні принципи конституціоналізму потребують укорінення в політичній культурі даної країни. Принципи конституції не можуть ані втілитись у соціальній практиці, ані стати рушійною силою проєкту створення асоціації вільних і рівноправних осіб поза контекстом історії нації громадян, а отже, поза зв'язком з їхніми мотивами та переконаннями.

У цьому контексті варто говорити не просто про конституційний патріотизм та конституційну ідентичність, а про національний конституційний патріотизм та національну конституційну ідентичність. Конституційна ідентичність, в основі якої покладено національний конституційний патріотизм, є найбільш дієвим запобіжником концентрації державної влади в межах однієї популі-

⁶Реалізація основних принципів Конституції України і конституційних прав громадян (червень 2021). URL: <https://razumkov.org.ua>.

⁷ Володимир Старосольський. Теорія нації. К: «Вища школа», 1998. С. 85-92.

⁸ Курт Хюбнер. Имперского сценария надолго не хватит. URL: <http://www.inteiros.ru>.

стської партії. На наше переконання, дієздатність політичної нації передбачає поєднання двох взаємопов'язаних цінностей – гідності та свободи кожної окремої людини та національної гідності та колективної безпеки. Така дихотомія цінностей складає основу правової ідеології національної конституційної держави, особливо в період її формування.

Сучасна національна конституційна держава – це гармонійне поєднання усталеної традиції та культури етнічної нації, яка є домінуючою, та права на самовираження всіх етнічних груп, які проживають в межах цієї держави в якості її громадян. Роль культурного фактору для політичної нації надзвичайно вагома. Що сильніше почуття культурної єдності, то сильніше і глибше усвідомлення ідентичності всередині нації, і з точністю навпаки – слабкість об'єднуючого культурного елементу чи його відсутність призводять до слабкості нації та її занепаду. Шанобливе ставлення до історичної спадщини, мови, релігії титульної нації з боку інших національних груп є неодмінною умовою формування політичної нації.

Дихотомія національної та конституційної ідентичності обумовлена ще й тим, що історична пам'ять накладається на систему конституційних цінностей, сприяє їх усвідомленню та поширенню. Відновлення достеменною історії – це шлях від стереотипів та створення умов для сприйняття демократичних та конституційних цінностей, утвердження демократичного конституційного ладу та ідеї конституціоналізму. Це особливо важливо сьогодні, коли Росія створює власну картину світу, в якій Україна та українці подаються у негативному світлі. Відбувається підміна понять та фактів. Наприклад, про роль українців у творенні власної державності чи про голодомор в Україні. Спотворена інформація та маніпуляція суспільною думкою є суттєвою перешкодою подальшого конституційного реформування та державотворення загалом. Відновлення історичної справедливості істотно впливає на конституційну ідентичність народу та відчуття його національної гідності. А це в свою чергу на подальші перспективи демократичної трансформації суспільства, формування його як єдиного народу здатного до компромісів та здобутків, терпимого до «інших» спільнот. Від цього в кінцевому результаті залежить, яка модель конституційного регулювання – ліберальна чи патерналістська, буде застосована в процесі подальшого державотворення.

У цьому контексті важливу роль відіграє конституційна традиція та континуїтет. Вони визначають усталені погляди на природу конституції, її призначення в суспільстві, відповідну конституційну культуру й свідомість. Це частково пояснює сутність конституційних трансформацій, зокрема логіку конституційних реформ і проблему ідентичності нації у правовій географії світу. Конституційне оформлення континуїтету втілюється у положеннях преамбули, особливостях набрання чинності конституцією. Також це досягається встановленням перехідного періоду щодо реорганізації та реформування системи органів публічної влади або її територіальної організації, юридичних підстав та оформлення виникнення нової державності⁹. Міжнародний досвід говорить про різні підходи до конституційного регулювання континуїтету. Як приклад можуть слугувати Конституції Чехії, Угорщини, Польщі, Хорватії, в яких безпосередньо вказано на континуїтет цих держав. В Конституції України наявність державного континуїтету визначено як «багатовікову історію українського державотворення», яке було втілено шляхом реалізації Українського народу права на самовизначення.

В умовах «гібридної війни» на Сході України питання національної та конституційної (громадянської) ідентичності набуває особливого значення. Воно постає особливо гостро в контексті організації незаконних виборів і видачі російських паспортів жителям тимчасово окупованих територій, які спрямовані на інтеграцію де-факто непідконтрольних уряду територій України до Росії. Окуповані території Донбасу можуть стати політичною проблемою для України навіть після усунення російських військ та їх сателітів з регіону. Створення регіональної або навіть і квазінаціональної ідентичності в невизнаних республіках, так званих «ДНР» та «ЛНР», може стати продовженням російської присутності в Україні. Тому повернення територій, а головне людей Донбасу в

⁹ Михайло Савчин. Безперервність національної конституційної традиції, або Про континуїтет.

URL: <https://zn.ua/ukr/internal/bezperervnist-nacionalnoyi-konstituciynoyi-tradiciyi-v-umovah-viklikiv-i-zagroz-abo-pro-kontinuyitet-247135.html>

сферу політико-правового та культурно-гуманітарного простору України вимагає пошуку тих точок дотику, які могли б стати основою ідентичності новітньої політичної нації.

Очевидним є те, що зміцнення державності та забезпечення єдності неможливе без створення підґрунтя для цієї єдності у вигляді системи базових цінностей, важливих для кожного члена суспільства. Щоб стати важливими, цінності мають бути не лише засвоєними на теоретичному рівні, а ще й трансформуватись у принципи, якими громадяни керуються у повсякденному житті. А це вже результат громадянської освіти та національно-патріотичного виховання. Тобто в умовах громадянського протистояння, зумовленого збройною агресією Росії, як ніколи важливою є гуманітарна складова, яка передбачає зростання запиту на формування цінностей цивілізованого суспільства і розуміння того, що шлях до впровадження цих цінностей, як і до примирення, пролягає через освіту і виховання.

Карта України політично та етнічно різнобарвна і це нормальне й навіть цивілізаційно позитивне явище. Але за умови, що суспільство об'єднане системою базових цінностей і громадянською ідентичністю. В Україні громадянська ідентичність досі не стала домінуючою. Регіональні ідентичності мають об'єктивне підґрунтя як на Сході, так і на Заході країни. Вони посилюються зовнішніми факторами та неефективною політикою держави. Це зумовлює необхідність проведення політики реінтеграції в широкому сенсі, з охопленням всієї держави. І в цьому контексті доктрина конституційного патріотизму та громадянства набуває особливої актуальності.

Неоднорідність суспільства за ідентифікаційними ознаками зумовлює потребу формування в масштабах усієї держави, як мінімум, двох базових складових повноцінної громадянської ідентичності: відчуття власної належності до спільноти громадян держави (я – громадянин України) та відчуття колективної належності і суб'єктності (ми – громадяни України).

Проблема формування громадянської ідентичності в умовах війни досягла максимальної гостроти. Без швидких і ефективних кроків з боку влади у напрямку її вирішення не виглядає можливою не тільки реінтеграція непідконтрольних територій, а й збереження цілісності держави вже у близькому майбутньому. Ідентичність громадян, об'єднаних не тільки формальною належністю до однієї держави, а й спільною історичною пам'яттю, системою цінностей і смислів – це фундамент державності. Без нього державна споруда не витримує потрясінь¹⁰.

Процес реінтеграції окупованих територій має бути результатом суспільного договору. Роль влади у процесі укладення і реалізації такого договору – формування на рівні всього суспільства ціннісних основ громадянської ідентичності; розробка альтернатив і відбір прийнятних для суспільства компромісів; формування нормативної бази на основі вищезгаданих складових; забезпечення виконання законів.

Першим кроком на цьому шляху з боку органів державної влади стало прийняття Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року. Відповідно до статті 4 Закону метою державної політики із забезпечення державного суверенітету на території тимчасово окупованих Донецької та Луганської областей є: 1) звільнення тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях та відновлення на цих територіях конституційного ладу; 2) захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб; 3) забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України.

Наступні статті Закону практично повністю присвячені регулюванню питань у військовій, міжнародно-правовій, дипломатичній та організаційній сфері. І лише у пункті 5, 6 та 7 статті 6 задекларовано, що основними напрямками захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях є: надання правової та гуманітарної допомоги; сприяння підтриманню ку-

¹⁰ Аналітичний центр : “Обсерваторія демократії”. Формування громадянської ідентичності в контексті завдань реінтеграції Донбасу. URL: <https://od.org.ua/uk/>

льтурних зв'язків; забезпечення доступу до навчальних закладів та засобів масової інформації України¹¹. Відсутність нормативного регулювання і вироблення правових механізмів функціонування гуманітарної сфери суттєво впливає на дієвість та ефективність Закону. Очевидним є те, що без формування системи життєво важливих цінностей та виховання громадянської ідентичності забезпечення суверенітету та єдності держави суттєво ускладнюється.

Питання ціннісних орієнтирів українського суспільства було частково висвітлено в Концепції громадянської освіти, яка була схвалена Кабінетом Міністрів України 3 жовтня 2018 року. Громадянська освіта в цій Концепції розуміється як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей¹². Правові основи громадянської освіти були закладені в Конституції України, Законі України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р., Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 26 лютого 2016 р., Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р., Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 25 серпня 2015 р.

Формування громадянської ідентичності в сучасній Україні безпосередньо пов'язане з національно-патріотичним вихованням. Воно є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо утвердження української громадянської ідентичності на основі єдиних суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність) і загальнолюдських цінностей, принципів любові і гордості за власну державу, її історію, мову, здобутки та досягнення у сфері культури, економіки, науки, спорту, дієве сприяння органам державної влади та органам місцевого самоврядування в захисті і охороні національної державності Українського народу, готовність до захисту державної незалежності і територіальної цілісності України, усвідомлення громадянського обов'язку із розвитку успішної країни та забезпечення власного благополуччя в ній. Так, визначена мета Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, затвердженої Кабінетом Міністрів України Постановою від 30 червня 2021 року¹³.

Важливим видається прийняття окремого закону про засади державної політики утвердження громадянської ідентичності та національно-патріотичного виховання. Цей документ дозволить врегулювати питання національно-патріотичного виховання, удосконалити та впровадити цілісну загальнодержавну політику, яка набуває характеру системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, закладів освіти, інститутів громадянського суспільства для формування у населення України української громадянської ідентичності, високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості Українській державі¹⁴.

Формування конституційної (громадянської) ідентичності без почуття національного патріотизму та гідності втрачає свій зміст. Принцип патріотизму реалізується через проекти (заходи) сфери національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання, що сприяють формуванню громадянської ідентичності, оборонної свідомості та громадянської стійкості. Патріотизм проявляється через любов до своєї держави та готовність захистити її у разі небезпеки. Це також

¹¹ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18.01. 2018 р. № 2268- VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

¹² Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

¹³ Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно – патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakih-postanov-kabinetu-ministriv-ukraini>

¹⁴ В Україні готують законопроект із національно-патріотичного виховання. URL: <https://armyinform.com.ua>

повага до конституції та символів держави, одним з яких є державна мова. Саме таку правову позицію зайняв Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 14 липня 2021 р. у справі щодо конституційності Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». У ньому Суд зазначив, що будь-які зазіхання на юридичний статус української мови загрожують національній безпеці та самому існуванню державності України¹⁵.

Патріотизм безпосередньо пов'язаний з національною гідністю як проявом історичної пам'яті, що спрямована у майбутнє. Національна гідність – це відстоювання своїх духовно-моральних і державницьких позицій; усвідомлення власної ваги й громадянського обов'язку у міжнародному співтоваристві. Це повага не лише до своєї нації, але й інших народів та націй. Почуття гідності є необхідним і дійсним проявом буття людини та нації, воно є ознакою духовного самовираження. Без гідності неможлива ні боротьба за право, ні політичне самоуправління, ні державна незалежність. Громадянин, позбавлений цього почуття – політично недієздатний, народ, не просякнутий ним – приречений на тяжке історичне приниження¹⁶.

Формування політичної нації в Україні повинне починатися зі змін у законодавстві про громадянство. Так, однією з новел закону повинна стати норма про присягу на вірність Українській державі особою, яка набуває громадянство шляхом натуралізації, з автоматичною втратою його у разі її порушення. Також необхідно вимагати від нових громадян, окрім підтвердження безперервного проживання в країні протягом п'яти років, здатність читати, писати і говорити на базовому рівні державною українською мовою; знати історію Української держави; мати добру моральну репутацію; демонструвати прихильність цінностям та принципам Конституції України. Подібні вимоги повинні знайти відображення у законодавстві, яке визначає правовий статус вищих посадових осіб держави, державних службовців та працівників судових та правоохоронних органів.

Висновки. Майбутнє української політичної нації безпосередньо пов'язане з європейською ідентичністю та цінностями конституціоналізму, серед яких визначальну роль відіграють: особиста свобода та гідність, народний суверенітет та права меншості, політичний плюралізм, незалежність судової влади та легітимність публічної влади загалом. Наміри України інтегруватися в єдиний європейський правовий простір знайшли своє відображення в Конституції України (зміни від 7 лютого 2019 року). Ця мета безпосередньо впливає з правової традиції та сучасної державотворчої практики. Система цих цінностей лежать в основі концепції конституційного патріотизму та громадянства, які мають визначати майбутнє української політичної нації. Водночас формування сучасної політичної нації в Україні неможливе без почуття патріотизму та національної гідності. Воно важливе як з точки зору об'єднання поліетнічної країни в єдиний народ (націю), так і з перспектив подальшого державотворення. Конституційний патріотизм та національна гідність мають стати базовими елементами сучасної правової ідеології Української держави.

Питання формування громадянської ідентичності в Україні є так само, як і питання суверенітету та безпеки держави, одним з пріоритетних в умовах війни. Ситуація вимагає того, щоб воно вирішувалося як на рівні Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, так і Ради національної безпеки і оборони України. Основними завданнями державної політики утвердження громадянської ідентичності в Україні повинні стати: забезпечення ефективної реалізації конституційних принципів та прав людини, пропагування цінностей конституціоналізму; формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовних цінностей Українського народу, національної самобутності; розвиток національної самосвідомості, любові до свого народу, що виявляється у діяльності на благо народу, у сприяттві утвердженню України як незалежної, правової, демократичної, суверенної держави; формування готовності до

¹⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021. №1-п/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

¹⁶ Ильин И. А. Теория права и государства. Москва: Издательство «Зерцало», 2003. С. 304.

захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України; активна діяльність інститутів громадянського суспільства у сфері національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Сміт Е. Національна ідентичність. Пер. з англ. П. Терещука. К.: Основи, 1994. 224 с.
2. Mueller Jan – Werner. Constitutional Patriotism, Princeton University Press, 2007. 194 p.
3. Савчин М. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 323 с.
4. Як за чотири роки українці змінили ставлення до Конституції? – експерти презентують соціопитування. URL: <https://rpr.org.ua/announcements/yak-za-chotyry-roky-ukrajintsi-zminyly-stavlennya-do-konstytutsiji-eksperty-prezentuyut-sotsopytuvannya/> (дата звернення 08.11.2021)
5. Реалізація основних принципів Конституції України і конституційних прав громадян (червень 2021). URL: <https://gazumkov.org.ua>. (дата звернення 09.11.2021)
6. Володимир Старосольський. Теорія нації. К: «Вища школа», 1998. 157 с.
7. Курт Хюбнер. Имперского сценария надолго не хватит. URL: <http://www.inteiros.ru>. (дата звернення 10.11.2021)
8. Михайло Савчин. Безперервність національної конституційної традиції, або Про континуїтет. URL: https://zn.ua/ukr/internal/bezperervnist-nacionalnoyi-konstituciynoyi-tradiciji-v-umovah-viklikiv-i-zagroz-abo-pro-kontynuїtet-247135_.html (дата звернення 10.11.2021)
9. Аналітичний центр: «Обсерваторія демократії». Формування громадянської ідентичності в контексті завдань реінтеграції Донбасу. URL: <https://od.org.ua/uk/> (дата звернення 30.10.2021)
10. В Україні готують законопроект із національно-патріотичного виховання. URL: <https://armyinform.com.ua>. (дата звернення 07.11.2021)
11. Ильин И. А. Теория права и государства. Москва: Издательство «Зерцало», 2003. 552 с.

Перелік юридичних документів:

12. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001 / відпов. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. К.: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1. С. 30–33; С. 39 – 43.
13. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 р. № 2268- VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення 28.10.2021)
14. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10. 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення 10.10.2021)
15. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно – патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakihi-i300621-673> (дата звернення 02.11.2021)
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021. №1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення 26.09.2021)

References

Bibliography:

1. Smit E. Natsionalna identychnist. Per. z anhl. P. Tereshchuka. K.: Osnovy, 1994. 224 s.
2. Mueller Jan – Werner. Constitutional Patriotism, Princeton University Press, 2007. 194 p.
3. Savchyn M. Porivnialne konstytutsiine pravo: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2019. 323 s.
4. Yak za chotyry roky ukrajintsi zminyly stavlennia do Konstytutsii? – eksperty prezentuiut sotsopytuvannia. URL: <https://rpr.org.ua/announcements/yak-za-chotyry-roky-ukrajintsi-zminyly-stavlennya-do-konstytutsiji-eksperty-prezentuyut-sotsopytuvannya/> (data zvernennia 08.11.2021)

5. Realizatsiia osnovnykh pryntsypiv Konstytutsii Ukrainy i konstytutsiinykh prav hromadian (cherven 2021). URL: <https://razumkov.org.ua>. (data zvernennia 09.11.2021)
6. Volodymyr Starosolskyi. Teoriia natsii. K: «Vyshcha shkola», 1998. 157 s.
7. Kurt Khiubner. Ymperskoho stsenariya nadolho ne khvatyt. URL: <http://www.inteiros.ru>. (data zvernennia 10.11.2021)
8. Mykhailo Savchyn. Bezperervnist natsionalnoi konstytutsiinoi tradytsii, abo Pro kontynuitet. URL: https://zn.ua/ukr/internal/bezperervnist-nacionalnoyi-konstituciynoyi-tradyciyi-v-umovah-viklikiv-i-zagroz-abo-pro-kontynuyitet-247135_.html (data zvernennia 10.11.2021)
9. Analitychnyi tsentr: «Observatoriia demokratii». Formuvannia hromadianskoi identychnosti v konteksti zavdan reintehratsii Donbasu. URL: <https://od.org.ua/uk/> (data zvernennia 30.10.2021)
10. V Ukraini hotuiut zakonoproekt iz natsionalno-priotychnoho vykhovannia. URL: <https://armyinform.som.ua>. (data zvernennia 07.11.2021)
11. Ylyn Y. A. Teoriya prava y hosudarstva. Moskva: Yzdatelstvo «Zertsalo», 2003. 552 s.

List of legal documents:

12. Konstytutsiiny Sud Ukrainy: Rishennia. Vysnovky. 1997–2001 / vidpov. red. kand. yuryd. nauk P. B. Yevhrafov. K.: Yurinkom Inter, 2001. Kn. 1. S. 30–33; S. 39 – 43.
13. Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh: Zakon Ukrainy vid 18.01.2018 p. № 2268- VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (data zvernennia 28.10.2021)
14. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.10. 2018 r. № 710-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (data zvernennia 10.10.2021)
15. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi sotsialnoi prohramy natsionalno – patriotychnoho vykhovannia na period do 2025 roku ta vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 chervnia 2021 r. № 673. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakihi-i300621-673> (data zvernennia 02.11.2021)
16. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podanniam 51 narodnoho deputata shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi» vid 14 lypnia 2021. №1-r/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (data zvernennia 26.09.2021)